2 અલંકાર-પરિચય

[પાઠ્યક્રમમાં નિર્ધારિત અલંકાર ચાર છે : (1) ઉપમા (2) ઉત્પ્રેક્ષા (3) રૂપક અને (4) અતિશયોક્તિ.]

અલંકાર શબ્દનો સામાન્ય અર્થ આભૂષણ કે ઘરેણું એવો થાય છે. આ એક એવું તત્ત્વ છે કે જેના સંયોગ કે ઉપસ્થિતિથી જે તે વસ્તુની શોભા વધી જતી હોય છે. જેમકે માનવનું શરીર. માનવના શરીરમાં સૌંદર્ય તો છે જ, છતાં જો તે શરીર ઉપર કંકણ (હાથે પહેરવાનું કડું) તથા કુંડળ (કાનમાં પહેરવાની બુટ્ટી) વગેરેને ધારણ કરવામાં આવે તો આ ઘરેણાંઓથી શરીરના સૌન્દર્યમાં વધારો થતો હોય છે. આવી જ રીતે કાવ્યને પણ શરીર હોય છે. (શબ્દ અને અર્થ - એ બંનેને કાવ્યનું શરીર કહ્યાં છે.) કાવ્યના આ શરીરમાં સૌન્દર્ય વધારવા માટેના તત્ત્વની કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ વિચારણા કરી છે અને આવા તત્ત્વને અલંકાર એવું નામ આપ્યું છે.

માનવના શરીરની જેમ શબ્દાર્થરૂપ કાવ્યશરીરમાં પણ જોકે થોડું ઘણું સૌંદર્ય તો હોય જ છે, છતાં પણ જો શબ્દાર્થરૂપ શરીર ઉપમા વગેરે અલંકારોને ધારણ કરે, તો આ અલંકારોને કારણે કાવ્યના સૌંદર્યમાં વધારો થાય છે. (જુઓ - काव्यस्य शब्दार्थौ शरीरम्, अलङ्कारा: कटककुण्डलादिवत्। - આચાર્ય વિશ્વનાથકૃત સાહિત્યદર્પણ, પ્રથમ પરિચ્છેદ)

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં (એટલે કે સંસ્કૃતની કાવ્ય, નાટ્ય, કથા વગેરે કૃતિઓમાં) અને સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્રમાં (એટલે કે સાહિત્યને લગતી તાત્ત્વિક વિચારણા કરનારું શાસ્ત્ર, કે જેને અલંકારશાસ્ત્ર પણ કહે છે, તેમાં) અલંકારોનું સ્થાન ઘણું મહત્ત્વનું છે.

અલંકાર બે પ્રકારના છે : (1) શબ્દાલંકાર અને (2) અર્થાલંકાર. આ બંને પ્રકારના અલંકારોનો અહીં પ્રાથમિક પરિચય કરીશું.

(1) શબ્દાલંકાર : શબ્દ અને વર્ણો થકી જ્યાં કાવ્યની શોભામાં વધારો થઈ રહ્યો હોય, તેને શબ્દાલંકાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેમકે -

यदि हरिस्मरणे सरसं मनो यदि विलासकलासु कुतूहलम्।
मधुरकोमलकान्तपदावलीं श्रुणु तदा जयदेवसरस्वतीम्॥
विवादे विषादे प्रमादे प्रवासे
जले चानले पर्वते शत्रुमध्ये।
अरण्ये शरण्ये सदा मां प्रपाहि
गतिस्त्वं गतिस्त्वं त्वमेका भवानि॥

(શ્લોકાર્થ : જો હરિના સ્મરણમાં મનને રસ પડતો હોય, જો વિલાસ-કળાઓમાં કુતૂહલ હોય તો (તેની સંતુષ્ટિ માટે) મધુર, કોમલ અને કાન્ત (પ્રિય) પદાવલિ ધરાવતી કવિ જયદેવની સરસ્વતીને સાંભળો.)

આ ઉપર્યુક્ત પદ્ય = કવિતામાં વપરાયેલાં **स**र**स**म्, वि**ला**स, **को**म**ल**का**न्त** જેવા પદો-શબ્દોમાં અનુક્રમે स, ल, અને क વગેરે વર્ણોનો એકાધિકવાર પ્રયોગ થયો છે. પરિણામે પ્રસ્તુત પદ્યના - કવિતાના સૌંદર્યમાં વૃદ્ધિ થયેલી છે. (આ સૌન્દર્ય-વૃદ્ધિની અનુભૂતિ વક્તા જ્યારે આ પદ્યનો પાઠ કરે છે, ત્યારે થાય છે.) પાઠ દરમિયાન પુનઃ પુનઃ ઉચ્ચારાતા સ, લ, ક વગેરે એક જાતના વિશેષ લયને જન્મ આપે છે અને આ લય બોલનાર અને સાંભળનાર - બંનેને સૌંદર્યની અનુભૂતિ કરાવે છે. આમ, અહીં स, ल જેવા વર્ણ (કે શબ્દ)થી કાવ્યની શોભામાં વધારો થયો છે, તેથી આ પ્રકારના અલંકારને શબ્દાલંકાર કહે છે.

આ શબ્દાલંકારની એક મર્યાદા એ છે કે જે વર્ણો કે શબ્દને કારણે કાવ્યના શબ્દશરીરમાં શોભા વધતી હોય (અર્થાત્ અલંકારત્વ દેખાતું હોય), તે વર્ણ કે શબ્દને દૂર કરવામાં આવે, તો ત્યાં શોભા પણ જતી રહે છે. (અર્થાત્ અલંકારત્વ પણ જતું રહે છે.) જેમકે ઉપરના પદ્યમાં मधुरकोमलकान्तपदावलीम् એ રીતની શબ્દરચના કરવામાં આવી છે. ઉપર જોયું તેમ અહીં कोमल અને कान्त એ બે શબ્દોમાં ક-વર્ણ છે, એને કારણે અહીં અલંકારત્વ રહેલું છે. હવે જો અહીં कोमल શબ્દને બદલે એના જ અર્થવાળો પેશલ શબ્દ મૂકીએ, તો (ક-વર્ણને લીધે) પદ્યમાં રહેલું અલંકારત્વ પણ જતું રહે છે. અર્થાત્ कोमलના क તથા

કાન્તના कने કારણે અહીં જે સૌન્દર્ય અનુભવાતું હતું, તે હવે कोमलने બદલે पेशल શબ્દ મૂકવાથી અનુભવાશે નહિ. આમ, શબ્દાલંકારમાં શબ્દ ખસી જાય, તો અલંકારત્વ પણ ખસી જતું હોય છે. આવી જ રીતે विवादे... પદ્યમાં પણ વ-વ, પ-પ વગેરેને લીધે સૌંદર્ય અનુભવાય છે.

આમ, જ્યાં શબ્દ દ્વારા કાવ્યની શોભા વધારવામાં આવી છે, તેવા શબ્દાલંકારમાં પર્યાય-પરિવર્તન એટલે કે એક શબ્દની જગ્યાએ બીજા શબ્દનો બદલો ચલાવી લેવાતો નથી.

(2) અર્થાલંકાર : શબ્દમાં રહેલા અર્થ થકી જ્યાં કાવ્યની શોભામાં વધારો થઈ રહ્યો હોય, તેને અર્થાલંકાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેમકે -

वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ॥

(શ્લોકાર્થ - શબ્દ અને અર્થની જેમ હંમેશાં જોડાયેલાં રહેતાં સંસારનાં માતા-પિતા, ઉમા અને મહેશ્વરને હું વાક્ (શબ્દ) અને અર્થનું બરાબર જ્ઞાન પામવાને માટે વંદન કરું છું)

આ ઉપર્યુક્ત પદ્ય-શ્લોકમાં જે वागर्थौ પદ છે, તેનો અર્થ 'વાક્-શબ્દ અને અર્થ' છે. જે पार्वतीपरमेश्वरौ પદ છે, તેનો અર્થ 'પાર્વતી-ઉમા અને પરમેશ્વર-શિવ' છે. આ અર્થને ધ્યાનમાં રાખીને અહીં કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે - શબ્દ અને અર્થની જેમ (वागर्थौ इव) પાર્વતી અને પરમેશ્વર પણ હંમેશા એક સાથે રહેનારાં છે. આ રીતે અહીં પાર્વતી-પરમેશ્વરની શબ્દ-અર્થની સાથે સરખામણી કરી હોવાથી उपमा નામનો અલંકાર છે. આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે આ ઉપમા નામનો અલંકાર (કોઈ વર્ણ કે શબ્દને કારણે નથી, પરંતુ પદ્યમાં વપરાયેલાં પદોના) અર્થને કારણે છે. તેથી આ પ્રકારના અલંકારને અર્થાલંકાર કહે છે.

આ પ્રકારના અર્થાલંકારની એક વિશેષતા છે. ઉપર જોયું તેમ અહીં શબ્દમાં રહેલા અર્થને કારણે અલંકારત્વ હોય છે, એટલે તે અર્થને કહેનારો જે શબ્દ હતો, તે શબ્દને ખસેડી લેવામાં આવે અને તેને બદલે તેના અર્થ જેવો જ અર્થ આપનાર બીજો શબ્દ વાપરવામાં આવે, તો પણ અલંકાર અદશ્ય થઈ જતો નથી. જેમકે ઉપરના પદ્યમાં પાર્વતી-પરમેશ્વરની જેની સાથે સરખામણી કરવામાં આવી છે, તે वागर्थौ શબ્દને બદલે એના જ અર્થવાળો शब्दार्थौ (શબ્દ અને અર્થ) શબ્દ મૂકીએ, તો પણ અહીં (ઉપમા) અલંકાર અદશ્ય થઈ જતો નથી. અર્થાત્ वागर्थौ એ શબ્દ (અને તેના અર્થ)ના કારણે અહીં જે ઉપમા અલંકાર જન્માવ્યો છે, તે शब्दार्थौ એમ કહીને પણ જાળવી શકાય છે.

આમ, જ્યાં અર્થ દ્વારા કાવ્યની શોભા વધારવામાં આવી છે, તેવા અર્થાલંકારમાં પર્યાય-પરિવર્તન એટલે કે એક શબ્દની જગાએ બીજા શબ્દનો બદલો સહન કરી શકાય છે.

સંસ્કૃતમાં શબ્દાલંકારોની સંખ્યા ઓછી છે અને તેમનું મહત્ત્વ પણ પ્રમાણમાં ઓછું છે, જ્યારે અર્થાલંકારોની સંખ્યા ઘણી છે અને તેનું મહત્ત્વ પણ પ્રમાણમાં વધુ છે. (પાઠ્યક્રમમાં શબ્દાલંકારોનો સમાવેશ નથી. માત્ર ચાર અર્થાલંકારોનો જ સમાવેશ છે. તેથી અહીં એ ચાર અર્થાલંકારોનો જ વિચાર કરવામાં આવ્યો.)

1. उपमा

साधर्म्यम् उपमा भेदे। અર્થાત્ બે જુદી જુદી વસ્તુઓમાં રહેલા એકસમાન ધર્મને કારણે, જ્યારે એકને બીજાની સાથે સરખાવવામાં આવે છે, ત્યારે ત્યાં ઉપમા અલંકાર હોય છે.

જેમકે - वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ॥

(અર્થાત્ શબ્દ અને અર્થની જેમ કાયમી રીતે જોડાયેલાં જગતનાં માતા અને પિતા એવા પાર્વતી અને પરમેશ્વરને હું વાગર્થની પ્રાપ્તિ માટે વંદન કરું છું.)

અહીં वागर्थ (શબ્દ અને અર્થ) એ અને पार्वती–परमेश्वर (પાર્વતી અને પરમેશ્વર) એ બે જુદી જુદી વસ્તુઓમાં રહેલા संपृक्त(મળીને રહેવું) નામના એક સમાન ધર્મને કારણે पार्वती–परमेश्वरની वागर्थની સાથે સરખામણી કરવામાં આવી છે. માટે અહીં ઉપમા અલંકાર છે.

(વિશેષ : ઉપમાનાં ચાર અંગ છે : (1) ઉપમેય એટલે કે જેની સરખામણી કરવાની હોય તે, (2) ઉપમાન એટલે કે જેની સાથે (ઉપમેયની) સરખામણી કરાય છે તે, (3) ઉપમાવાચક શબ્દ, એટલે કે સરખામણીનો અર્થ આપતો શબ્દ. જેમકે इव, सम,

સદૃશ, तुल्य વગેરે, (આ બધા શબ્દોનો અર્થ 'ની જેવો' છે.) અને (4) સાધારણ ધર્મ એટલે કે ઉપમાન તથા ઉપમેય બંનેમાં રહેલો એક સમાન ધર્મ (કે એકસમાન ગુણ). ઉપરના ઉદાહરણમાં ઉપમેય पार्वती-परमेश्वर છે, ઉપમાન वागर्थ છે, ઉપમા-વાચક શબ્દ इव છે, જ્યારે ઉપમાન-ઉપમેયનો સાધારણ ધર્મ संपृक्त(હંમેશાં સાથે મળીને રહેવું) છે.)

2. उत्प्रेक्षा

सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्। અર્થાત્ પ્રકૃત એટલે કે પ્રસ્તુત વર્ણનીય વસ્તુ (અર્થાત્ ઉપમેય)ની તેની સમાન વસ્તુ (અર્થાત્ ઉપમાન) સાથેની જ્યારે સંભાવના કરવામાં આવે છે, ત્યારે ત્યાં ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર હોય છે. જેમકે -

स्त्रीणां विरेजुः मुखपङ्कजानि सक्तानि हर्म्येषु इव पङ्कजानि।

(શ્લોકાર્થ - સ્ત્રીઓનાં મુખકમળ જાણે કે મહેલના ઝરૂખામાં જડાયેલાં કમળ હોય, તેમ શોભતાં હતાં.)

અહીં મુખ ઉપમેય છે અને કમળ ઉપમાન છે. અહીં (ઉપમેય) મુખની (ઉપમાન) કમળ તરીકે સંભાવના દર્શાવવાની ઈચ્છા છે. આથી અહીં ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર છે.

બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો (ઉપમા અલંકારમાં इव એ ઉપમાવાચક અવ્યયનો અર્થ 'ના જેવું' લેવાય છે, જ્યારે) ઉત્પ્રેક્ષા અલંકારમાં इव અવ્યયનો અર્થ 'જાણે કે' એમ લેવાય છે. વળી, ઉત્પ્રેક્ષા અલંકારમાં આ इव અવ્યયનો સંબંધ ક્રિયાપદ સાથે વર્તાય છે કોઈ કારક પદ સાથે નહિ. (જ્યારે ઉપમા અલંકારમાં અર્થના સંદર્ભે તે મોટે ભાગે કોઈ કારક પદની સાથે સંબદ્ધ હોય છે. ટૂંકમાં ઉત્પ્રેક્ષામાં સંભાવના, ધારણા કે કલ્પનાનું તત્ત્વ હોય છે.)

(આગળના પાઠ 9 માં આવતા लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः। (અર્થ - (શરીરનાં) અંગોને અંધારું જાણે કે લીંપી રહ્યું છે. આકાશ જાણે કે અંજન (કાજળ) વરસાવી રહ્યું છે.) માં પણ ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર છે.)

3. रूपक

तद् रूपकम् अभेदो यः उपमानोपमेययोः। અર્થાત્ એકબીજાની અત્યંત સમાનતાને કારણે ઉપમેય અને ઉપમાન વચ્ચે અભેદ એટલે કે - બંને એક જ છે, એવું દર્શાવવાનો જ્યાં ઉપક્રમ હોય, ત્યાં રૂપક અલંકાર હોય છે. જેમકે -

सोत्तीर्णा खलु पाण्डवैः रणनदी कैवर्तकः केशवः।

(શ્લોકાર્થ : પાંડવો તે યુદ્ધરૂપી નદી તરી ગયા, (કેમકે) કેશવ - કૃષ્ણ તેમના સુકાની હતા.)

અહીં યુદ્ધ અને નદી એમ બે વસ્તુ છે. આ બે વસ્તુઓમાંથી યુદ્ધને નદી સાથે સરખાવવામાં આવ્યું છે. એટલે કે યુદ્ધ (रण) ઉપમેય છે, જ્યારે નદી ઉપમાન છે. આ ઉપમાન-ઉપમેયમાં (એટલે કે નદી અને યુદ્ધમાં) અત્યંત સમાનતા છે એમ માનીને અહીં બંને વચ્ચે અભેદ (અર્થાત્ બંને એક જ છે એમ) માનવામાં આવેલ છે. આથી અહીં રૂપક અલંકાર છે.

(વિશેષ : ઉપમા અલંકારની માફક અહીં માત્ર સરખામણી જ નથી હોતી, પણ ઉપમેય અને ઉપમાન એક જ છે એવું માનવામાં આવે છે. જો કે ઉપમેય અને ઉપમાન બંને જુદાં જુદાં હોય છે, તેમની વચ્ચે ભેદ પણ પ્રગટ રૂપે રહેલો હોય છે, છતાં તેમની વચ્ચે અત્યંત સમાનતા માની લઈને વક્તા તેમની વચ્ચે અભેદ દર્શાવે છે. જેમકે અહીં ઉપમેય रण (યુદ્ધ) અને ઉપમાન नदी એ બંને જુદી જુદી વસ્તુઓ છે. તેમના જુદા હોવાનો ભેદ સ્પષ્ટ રૂપે છે, છતાં અહીં रण અને नदीની વચ્ચે અત્યંત સમાનતા (બંનેમાં તટ છે, જળ છે, મગર છે એ રૂપમાં) બતાવી હોવાથી रणनदीમાં રૂપક અલંકાર છે, એમ કહેવાય છે.)

4. अतिशयोक्ति

विवक्षा या विशेषस्य लोकसीमातिवर्तिनी।

असावतिशयोक्तिः स्यात् अलंकारोत्तमा यथा॥

અર્થાત્ જ્યાં લોકમર્યાદાનું અતિક્રમણ કરીને વર્ણન કરવામાં આવે છે, એટલે કે અલૌકિક કે અસામાન્ય વર્ણન કરવામાં આવે છે, ત્યાં અતિશયોક્તિ અલંકાર થાય છે. આ એક ઉત્તમ પ્રકારનો અલંકાર છે. જેમકે -

उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं
घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमः
तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥